

FELSEFE DÜNYASI

2023 KIŞ/WINTER Sayı/Issue: 78

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, süreli ve hakemli bir dergidir.

ISSN 1301-0875

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına Başkan
Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm Öğretim üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi) Felsefe Dünyası'nın Danışma Kurulu/Hakem Heyetinin doğal üyesidir.

Felsefe Dünyası, her yıl Temmuz ve Aralık aylarında yayımlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's Index ve TÜBITAK ULAKBIM/TR DİZİN tarafından dizinlenmektedir.

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is published biannually. It is indexed by Philosopher's Index and TUBITAK ULAKBIM/TR DİZİN since 2004.

Editör/Editor

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Levent Bayraktar (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammet Enes Kala (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Arş. Gör. Buğra Kocamusaoğlu (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Alan Editörleri/Section Editors

Prof. Dr. Ahmet Emre Dağtaşoğlu (Trakya Üniversitesi)

Doç. Dr. Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet Ata Az (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Sebile Başok Dış (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Doç. Dr. Nihat Durmaz (Selçuk Üniversitesi)

Dr. Mehtap Doğan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Muhammet Çelik (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Dr. Kenan Tekin (Boğaziçi Üniversitesi)

Dr. Nazan Yeşilkaya (Şirnak Üniversitesi)

Yazım ve Dil Editörleri/Spelling and Language Editors

Zehra Eroğlu (Ankara Üniversitesi)

Abdussamet Şimşek (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Ahmet Hamdi İşcan (Ankara Üniversitesi)

Hatice İpek KESKİN (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Fiyatı/Price: 150,00 TL | **Basım Tarihi :** Aralık 2023, 300 Adet

Adres/Address

Necatibey Caddesi No: 8/122 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 231 54 40

<https://dergipark.org.tr/pub/felsefedunyasi>

Hesap No / Account No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi

IBAN: TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Tasarım / Design: Turku Ajans

Baskı / Printed: Rebrobir Matbaa
1514. Sokak, No: 23, 06378 İvedik OSB
Yenimahalle / Ankara

Tel: 0(312) 395 20 29 | **Sertifika No:** 47381

DÜŞÜNCE DENEYLERİNİN DOĞASI VE İŞLEVİ

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 78, 2023, ss. 5-29.

Geliş Tarihi: 28.02.2023 | Kabul Tarihi: 25.04.2023

DOI: 10.58634/felsefedunyasi.1257700

Araştırma Makalesi

Lokman ÇİLİNGİR*

Giriş

Bu yazıda amacımız hem bilim hem de felsefe açısından önemli olan ve son dönemlerde eğitim alanında da sıkça başvurulan düşünce deneylerinin doğasını ve işlevini aydınlatmaktır. Bu çalışmanın önemli bir hedefi de farklı alanlarda kullanılan düşünce deneylerinin benzer ve ayrı yönlerini ortaya koyarak, bunlar arasındaki geçiş imkânının koşullarını göstermeye çalışmaktır. Zira düşünce deneyleri söz konusu olduğunda esas olan, düşünce deneylerinin deneysel ve mantıksal statüsünden ziyade, düşünce deneyleri ile deneylerin karşılaştırılmasının ne denli verimli olabileceği sorusuna cevap aramaktır. Bu yazıda özgün bir problem çözümü yapmaktan ziyade, düşünce deneylerini bütüncül bir yaklaşımla yeniden ele alarak konuya ilişkin yanlış kavrayışları ayıklamak ve onları verimli kullanmanın yollarını göstermek amaçlanmaktadır. Bu maksatla ilkin düşünce deneyi kavramı aydınlatılmaya çalışılacak sonrasında da düşünce deneyinin mantıksal ve epistemik yapısı ortaya koyulacaktır. Böyle bir çözümleme kuşkusuz düşünce deneylerinin birincil ve tali özelliklerinin açıklanmasını gerekli kılar. Ancak bundan sonra başta etik olmak üzere diğer sahalarda kullanılacak düşünce deneyleri ile bilimsel sahada kullanılan düşünce deneyleri arasında sağlıklı bir karşılaştırma yapma imkânı doğabilir.

Zihinde gerçekleştirilen deney diye adlandırabileceğimiz düşünce deneyi neredeyse bilim ve felsefenin kendisi kadar eskidir. Ancak bilim insanlarının düşünce deneyine dair teorik meşguliyeti 19. yüzyılda Hans Christian Ørsted

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, ORCID: 0000-0003-0121-9744, e-mail: lcilingir@hotmail.com

ve Ernst Mach'ın katkılarıyla başlar.¹ 20. yüzyılın başında Albert Einstein, Erwin R. A. Schrödinger ve K. Werner Heisenberg gibi ünlü fizikçiler düşünce deneylerini sıkça kullanır. Thomas Kuhn ile birlikte ise düşünce deneyleri güçlü bir şekilde bilim felsefesinin gündemine taşınır.² Zamanla düşünce deneyleri yalnızca bilim felsefesinde değil felsefenin farklı alanlarında da tartışma ve sorgulama yöntemi olarak kabul görülür ve etkin bir şekilde kullanılmaya başlar. Ortaya çıktıkları ve kullanıldıkları alan dikkate alınarak düşünce deneyleri *bilimsel* ve *felsefi* olarak sınıflandırılır. Ancak daha baştan itibaren epistemoloji ve ontolojinin ait olduğu *teorik felsefe* (bugün daha ziyade bilim felsefesinin konularına yakın duran) etik ve siyasetin dahil olduğu *pratik felsefe* arasında bir ayırım yapılır. Bu ayırım düşünce deneylerinin işlevini araştırırken bakışımızı belli noktalara odaklamamıza katkı sağlar.

Bilim tarihine bakılırsa, düşünce deneylerinin doğa bilimlerinin gelişme sürecinde özellikle bir paradigmal değişiklik öncesinde ortaya çıktığı görülür. Bu durum hem Aristoteles fiziği yerini Galilei fiziğine bırakırken hem de Newton fiziğinden sonra görelilik kuramı ve kuantum mekaniğinin tartışıldığı dönemler için geçerlidir. Anılan süreçte düşünce deneylerinin dolaylı da olsa bilgiyi genişleten bir rol oynadığı kabul edilir.³ Fizikte düşünce deneylerinin başarılı bir şekilde kullanılmasının ünlü bir örneği, Galileo'nun 'Pisa deneyi'dir. Aristoteles fiziği, cisimlerin düşme hızlarının ağırlıklarıyla doğru orantılı olduğunu söyler. Örneğin 8 kg'lık bir demir gülle, 1 kg'lık bir demir güllenden sekiz kat daha hızlı düşer. Galileo, Aristoteles'in bu iddiasının yanlış olduğunu ve bizi saçma bir sonuca götüreceğini savunur.⁴ *Discorsi* adlı eserinde yaptığı bir düşünce deneyi ile aynı malzemeden teşekkül eden ağır ve hafif cisimlerin aynı hızda düştüğünü kanıtlamaya çalışır. Düşen cisimlerin doğal hızının ağırlıklarından bağımsız olduğu, yani aynı malzemeden farklı boyutlardaki cisimlerin aynı hızla düştüğü sonucuna varır.⁵ Felsefe ve bilhassa etikte 'araştırma' doğa bilimlerine göre çok daha geniş ölçüde düşünce deneyleriyle yapılır. Platon'dan beri (örneğin,

- 1 Bkz. Ernst Mach, "Über Gedankenexperimente," Erkenntnis und Irrtum içinde, ed. Ernst Mach (Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1905), 180-197; Ulrich Gähde, "Zur Funktion ethischer Gedankenexperimente". In Wirtschaftsethische Perspektiven V: Methodische Ansätze, Probleme der Steuer- und Verteilungsgerechtigkeit, Ordnungsfragen, herausgegeben von Wulf Gaertner (Berlin: Duncker & Humblot, 2000), 183-206.
- 2 Bkz. Thomas S. Kuhn, *The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change*, Chicago and London: University of Chicago Press, 1977, 240 vd.
- 3 Bkz. Daniel Cohnitz, *Gedankenexperimente in der Philosophie*, Paderborn: Mentis, 2006, 13.
- 4 Bkz. James R. Brown, "Thought Experiments since the Scientific Revolution," *International Studies in the Philosophy of Science* 1, 1986, 10
- 5 Geniş bilgi için bkz. Mustafa E. Ateş, "Bilimlerde Düşünce Deneyleri", *Mediterranean Journal of Humanities*, V/1, 2015, 131.

Devlet'teki 'Gyges'in yüzüğü' düşünce deneyi) felsefi iddiaları yıkmak veya desteklemek için düşünce deneyleri tasarlanmaktadır. Özellikle analitik felsefe geleneğini benimseyen düşünürlerin katkıları ile felsefede tasarlanan düşünce deneylerinin argümantatif boyutu giderek ön plana çıkmaya başlar. Felsefi düşünce deneyinin en iyi örneklerinden biri şüphesiz zihin felsefesi alanında tasarlanan 'zombi argümanı'dır. Aşağıda da değinileceği gibi, bu düşünce deneyi iddialarını *fizikalizme*, yani her zihinsel özelliğin veya her zihinsel durumun bir fiziksel özellik veya duruma özdeş olduğunu söyleyen metafizik görüşe karşı konumlandırır.

Düşünce Deneyi Nedir?

Düşünce deneyleri varsayımlar oluşturmak, yeni argümanlar geliştirmek, iddiaların doğruluğunu kanıtlamak veya çürütmek, karşılaşılan sorunu örnekler üzerinden çözümlenmek maksadıyla gerçekleştirilen düşünsel etkinliklerdir. Düşünce deneyi esnasında, genellikle gerçek olmayan veya en azından dış dünyada vuku bulması mümkün olmayan bir durum bütünüyle zihinsel olarak inşa edilir. Bu anlamda düşünce deneyleri karşı-olgusal ya da gerçek dışı olabilir. Biraz daha açmaya çalışalım. Düşünce deneyleri yapanlar, gerçekte olmayan bir senaryoyu hayal ederler. Bu durum bilimlerde ve felsefede farklı değildir. 'İnsanların bir mağarada zincirlendiğini düşünün'. Bu tür formülasyonlarla, felsefi ve bilimsel metinler gerçekte var olmayan durumları devreye sokar. Düşünce deneylerinin bu unsuru, karşı-olgusal bir senaryodan bahsedilerek kavramsallaştırılabilir. Senaryo, anlatısal/hikâye olarak geliştirilmiş bir durumdur. Gerçekte var olmayan bir durum hikâye olarak geliştirildiğinde bir senaryo karşı-olgusal olarak adlandırılır. Hans-Ludwig Freese'nin deyimiyle, "Düşünce deneyleri, hayal gücünün ve zihnin olası dünyalara yaptığı gezintilerdir."⁶ Bununla birlikte düşünce deneyleri gerçekliğe de gönderme yapabilir. Her halükârda bir düşünce deneyi ileri süren araştırmacı veya düşünürün asıl niyeti istediği istikamette bir kanaat veya fikir değişikliği ortaya çıkarmaktır. Dolayısıyla, bir düşünce deneyinin değeri, bir araştırma programının içeriğini etkilemek için dolaylı olarak uygun olup olmadığıyla ölçülür.

Düşünce deneyi kavramını literatürde ilk kullanan Ørsted olsa da kavramı bugün anladığımız bağlamda ilk tanımlayan Mach'tır. Mach, "Düşünce Deneyleri Üzerine" ("*Über Gedankenexperimente*") adlı makalesinde doğa bilimlerindeki deney ile düşünce deneyi arasındaki ayrıma dikkat çeker ve düşünce deneyini gerçek fiziksel deneye paralel olarak yürütülen zihinsel

6 Hans-Ludwig Freese, *Abenteuer im Kopf. Philosophische Gedankenexperimente*, Berlin: Quadriga Verlag 1995, 23.

bir deney (*Gedankenexperiment*) olarak tanımlar.⁷ Düşünce deneylerinin hemen hemen her sahada pek çok sayıda olması genel bir düşünce deneyi tanımından söz etmeyi güçleştirir. Şöyle bir saymaya kalksak, aşırı tuhaf ve olağanüstü senaryolar içeren onlarca düşünce deneyi örneğiyle karşılaşırız. Putnam'ın kavanozdaki beyinleri, kediler ve robotlar ya da ikiz dünyalar, Wittgeinstein'in böceği, Parfit'in ayırık-beyin vakası, zihin felsefesindeki zombi argümanı senaryoları, Jackson'ın Mary'nin odası, Gettier vakası, Rawls'un cehalet peçesi, Williams'ın kimyageri, Thomson'un kemancısı, Searl'ün Çin odası argümanı bunlardan sadece bir kaçıdır. Daha gerilere doğru gidersek, Hobbes'un yeniden gündeme getirdiği Theseus gemisi, Leibniz'in değirmeni, İbn Sina'nın uçan adamı, Platon'un Devlet'inde aktardığı *Gyges'in yüzüğü hikayesi*. Şimdi düşünce deneylerinin ne anlama geldiğini onların yapısı ve işlevleri üzerinden görmeye çalışalım.

Pek çok bilim felsefecisi düşünce deneylerinin özel bir deney türü olduğu veya en azından düşünce deneyleri ile fiziksel deneylerin karşılaştırılmasının düşünce deneyi kavramını çözümlemede verimli olacağı kanaatinde-dir.⁸ Düşünce deneylerinin sıklıkla fiziksel deneyleri öncelendiği ve fiziksel deneylerin zorunlu bir ön koşulu olarak ele alınabileceği düşünülmüştür. Bir araştırmacının, dış dünyada gerçekleştireceği deneyi yürütmeden önce zihninde söz konusu deney sürecini ve deneyden elde edebileceği sonuçları yaklaşık olarak tasarlaması gerekir. Fiziksel olan bir deneyin düzeneği, deney yürütülmeden önce, zihnimizde kurulması zorunlu bir ön koşuldur.⁹ Dolayısıyla doğa bilimlerindeki deney ile düşünce deneyi arasında sıkı bir bağ vardır. Çünkü, "Düşüncenin deneyimle olan yakın bağlantısı modern doğa bilimini inşa eder. Deneyim bir düşünce üretir. Bu düşünce üzerinde çalışılır, tekrar deneyimle karşılaştırılır ve değiştirilir, böylece yeni bir kavram ortaya çıkar ve süreç kendini yeniden tekrarlar."¹⁰ Kısaca denilebilir ki, Mach için düşünce deneyleri, fiziksel ilkeleri doğrulamak ya da çürütmek için, bilim tarihi boyunca içgüdülerimizde temsil edilen ya da fiziksel nes-

7 Bkz. Mach, "Über Gedankenexperimente," 183 vd.

8 Bkz. James R. Brown, "Thought Experiments since the Scientific Revolution," 1986, 1 vd.; ayrıca bkz. Cohnitz, *Gedankenexperimente in der Philosophie*, 74.

9 Bkz. Mach, "Über Gedankenexperimente," 184. Mach'ın yaklaşımından hareketle düşünce deneylerinin gerçek deneyler veya bilimsel deneyler açısından işlevi üç başlık altında değerlendirilebilir: *İlki*, doğayı deneyimleyerek elde edilen fakat anlaşılır olmayan ve analiz edilmemiş bilgiler düşünce deneyleri aracılığıyla ortaya çıkabilir. Yani fazladan bir fiziksel deneye gereksinim duymadan düşünce deneyleri aracılığıyla daha önceden kazanılmış fakat kesin ve belirgin olmayan bilgiler açık hale getirilebilir. *İkincisi*, bazı düşünce deneylerinin kesin ve belirgin sonuçlar vermediği durumlarda, düşünce deneylerinin erişemediği kesin sonuçlara fiziksel deneylerin yardımıyla erişilebilir. *Üçüncüsü*, düşünce deneyi bilimsel/fiziksel bir deneyin nasıl yapılacağına ilişkin zihinsel bir ön hazırlık işlevi görür. Yani gerçek deney için bir ön koşul olarak çalışır.

10 Mach, "Über Gedankenexperimente," 197.

nelerle ilgili kendi sıradan deneyimlerimiz yoluyla belleğimizde depolanan fiziksel bilgiyi kullanmanın bir yoludur.

Düşünce deneylerini deneyin bir biçimi olarak dikkate alan ve onlara önemli işlevler yükleyen yazarların aksine, düşünce deneylerinin kullanımına radikal bir biçimde karşı çıkan bilim felsefecileri ve fizikçiler de mevcuttur. Örneğin, ünlü fizikçi Pierre Duhem, düşünce deneylerinin güvenilir olmadığını ve özellikle fizik eğitiminin içerisinde yer almaması gerektiğini savunur. Ona göre düşünce deneyine başvurmak, kurgusal bir deneyi gerçek deney yerine koymaktan fazla bir anlam taşımaz.¹¹

Anlaşılan o ki, çoğu düşünür ve bilim insanının kanaati düşünce deneylerinin deneysel karakterinin, zihnimizde bir deney yürütmemizden ibaret olduğu şeklindedir. Bu yaklaşıma sahip olan düşünürleri iki gruba ayırabiliriz. *Birinci* grup düşünce deneylerinin değerlendirme boyutunu ön plana çıkarır ve burada yargılarımızın ne denli haklı olduğu sorusuna cevap arar. Değerlendirme sürecinde, örneğin Tamar S. Gendler, 'Ne derdim?' sorusuna hangi yanıtları verdiğimizizi gözlemleyebileceğimizi savunur.¹² Muhatap bu yolla zihninde bir deney yapmaya davet edilir. Kendi kendine 'Şu veya böyle bir durumda ne derdim?' diye sorup, bizzat kendisinin tepkisini ölçerek bu sorunun cevabını bulmaya çalışır. Cevap, 'X gibi bir durumda şunu yaptım' veya 'Y'yi yapmak için biraz hevesli olurdum' ya da 'Y olmayı tercih ederdim' biçiminde verilebilir. Hatta muhatap, kafasının çok karışık olduğunu ne yapıp ne söyleyeceğini bilmediğini ifade edebilir. Düşünce deneylerini zihinde gerçekleşen deneyler olarak anlamaya çalışan *ikinci* bir grup, 'zihinsel model' kavramını ön plana çıkarır. Örneğin Nancy Nersessian'a göre düşünce deneyleri esas olarak zihinsel modelleri içerir. Zihinsel model tam olarak nedir? Nersessian bunu çeşitli psikolojik yaklaşımlar arasından seçer. Ona göre, bir zihinsel model, zihnin akıl yürütmek için oluşturduğu gerçek dünya veya hayali bir durum, olay veya sürecin yapısal bir analogudur.¹³ Şimdi düşünce deneylerini mantıksal yapıları ve bilgisel değeri üzerinden biraz daha açmaya çalışalım.

Düşünce Deneylerinin Mantıksal Yapısı ve Epistemik Değeri

Düşünce deneylerinin epistemik işlevine dair yapılan tartışmalar onların bilgilerimizi genişleten bir içerikte olduğu noktasında yoğunlaşır. Bu geniş-

11 Bkz. Pierre Duhem, *Ziel und Struktur der physikalischen Theorien*, Hamburg: Felix Meiner, 1978, 269.

12 Bkz. Tamar Szabó Gendler, *Thought Experiments. On the Power and Limits of Imaginary Cases*, New York: Garland Publishing, 2000, 1165.

13 Bkz. Nancy J. Nersessian, "In the Theoretician's Laboratory: Thought Experimenting as Mental Modeling", *Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*, 1992, 291-301.

lemeyi, örneğin belirli felsefi önermelerin lehinde veya aleyhinde sebepler olarak görülen sezgiler üretmek yaptığı iddia edilir.¹⁴ 1990'ların başından bu yana ise tartışma sözde 'düşünce deneyleri paradoksu' etrafında, yani tamamen kişinin kafasının içinde yürütölmelerine rağmen genellikle yeni ampirik anlamlara sahip olabildikleri noktasında yürütölür. Son dönemlerde giderek artan bir oranda bilim insanı düşünce deneylerinin epistemik işlevine ek olarak *keşfedici* ve *açıklayıcı* yönlerine de vurgu yapar.¹⁵

Düşünce deneyinin bilgiyi genişlettiği iddia edilse bile epistemolojik boyutu tartışmaya açıktır. Zira bu konuda iki karşıt görüş vardır. Başta Mach olmak üzere bir kısım bilim felsefecisine göre düşünce deneyleri yeni bilgiler kazanılmasına katkı sağlar. En azından onlar bize *a priori* bir bilgiye sezgisel bir şekilde ulaşmanın imkânını sunar.¹⁶ Buradaki asıl sorun, doğaya dair yeni olgusal veya ampirik veriler olmadan sırf düşünce deneyleri vasıtasıyla yeni bir bilgi elde etmenin mümkün olup olmadığıdır.¹⁷ Mach'a göre, doğanın bilgisi ('içgüdüsel bilgi') zihnimize keşfedilmeye hazır bir şekilde beklemektedir. Pozitivist bir bakış açısına sahip olan Mach için, *a priori* olarak zihnimize var olduğunu düşündüğümüz bilgi aslında duyumlarımızın ürünü olan ancak henüz üstündeki toz ve sis perdesi kalkmamış ham bilginin düşünce deneyi yardımıyla ortaya çıkarılmasıdır.¹⁸ Bu noktada bilimsel düşünce deneylerinin epistemolojik konumu hakkında önemli bir tartışmaya, Norton-Brown tartışmasına kısaca yer vermek istiyoruz.

James R. Brown, 'Platoncu' diye nitelendirilen düşünce deneylerinin öze ilişkin bir tür sezgi sağladığını savunur. Böylece düşünce deneyleri soyut varlıkların tecrübeye dayalı olmayan *a priori* bilgisini temin etmektedir.¹⁹ Bu bilgi argümanlar aracılığıyla elde edilen çıkarımsal bilgidен niteliksel olarak farklıdır.²⁰ Brown'a göre, bu tür bilgi sağlayan düşünce deneylerinin en ideal örneğini Galileo'nun serbest düşme düşünce deneyinde görmek mümkün-

14 Bkz. Häggqvist, *Thought Experiments in Philosophy*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1996, 15; Gähde, "Zur Funktion ethischer Gedankenexperimente, 185 vd.

15 Bkz. Bertram, *Philosophische Gedankenexperimente*, 39.

16 Bkz. Mach, "Über Gedankenexperimente," 183-184; James R. Brown, *Laboratory of the Mind: Thought Experiments in the Natural Sciences*, New York: Routledge 1991, 77.

17 Bkz. Alper B. Yardımcı, "Norton-Brown Tartışması Bağlamında Bilimsel Düşünce Deneyleri," *Beytulhikme* 10(4) 2020, 1240 vd. Konuyla ilgili Türkçede yayınlanmış sınırlı sayıda çalışmaları için bkz. Alper. B. Yardımcı, "Düşünce Deneylerinin Tarihsel Kökeni, Kavramın İlk Kullanımı ve Ernst Mach'ın Düşünce Deneyi," *Current and Historical Debates in Social Sciences*, 51-68 içinde, ed. E. Doğan, London: IJOPEC Publication, 2020; Ateş, "Bilimlerde Düşünce Deneyleri," 125 vd.

18 Bkz. Mach, "Über Gedankenexperimente," 180.

19 Bkz. Brown, *Laboratory of the Mind*, 77.

20 James R. Brown, "Why Thought Experiments Transcend Empiricism," *Contemporary Debates in the Philosophy of Science*, (Ed. C. Hitchcock), Oxford: Blackwell Publishing, 2004, 24.

dür. Zira Galileo'nun yer çekimsiz ortamda cisimlerin aynı hızda düşeceği yönündeki yargısı esasen düşüncede yürütülen bir işlem sonucunda ortaya çıkan bir keşfin ürünüdür.²¹ Kısaca, Brown'a göre, bütün bilgiler duyusal tecrübeden kaynaklanmaz ve düşünce deneyleri salt argüman olarak alınamaz.

Oysa John D. Norton, düşünce deneylerinin *a priori* bir bilgiye imkân tanıdığı veya Mach'ın kabul ettiği gibi olgusal bilgi sağladığı iddialarını kabule yaklaşmaz. O düşünce deneylerinin daha çok tümdengelimsel veya tümevarımsal akıl yürütmelere dayalı argümantatif yapısına vurgu yapar.²² 'Argüman görüşü' diye adlandırılan ve dünyaya ilişkin bütün bilgimizin nihai olarak duyu deneyimlerinden elde edildiğini savunan bu yaklaşım, düşünce deneylerinin fiziksel dünyaya dair yeni bir bilgi kazandırdığı iddiasını kesin bir dil ile reddeder. Norton'a göre düşünce deneylerinin bilgisel işlevi yalnızca fiziksel dünya hakkında önceden deneyimlediğimiz bilgilerimizi genelleyerek veya tekrardan organize ederek bu bilgileri daha açık hale getirmekten ibarettir.²³ Yani bir düşünce deneyinin epistemik katkısı, bir argümanın öncülünde örtük olarak bulunan bilginin tekrar edilmesini sağlamakla sınırlıdır. Öte yandan Duhem gibi bazı düşünürler, yukarıda da vurgulandığı gibi, düşünce deneylerinin bilgisel değerine kuşkulu yaklaştığı gibi, onların bilimsel araştırmalarda kullanılmasını da meşru karşılamaz.²⁴

Norton ile Brown arasındaki tartışmaya eleştirel bir açıdan yaklaşan Gendler, bilimsel düşünce deneylerini kuşatan temel sorunun, hayali bir senaryo üzerinde düşünmenin nasıl olup da doğal dünyanın olumsal özellikleri hakkında yeni bilgilere yol açabildiği meselesi olduğunu söyler.²⁵ Farklı bir şekilde dile getirildiğinde, Gendler'in sorusu şudur: hayali bir senaryonun tefekkürü kişiye duyusal tecrübeye dair gerekçelendirilebilir yeni inançlar sağlayabilir mi? Gendler, hem Norton'un düşünce deneylerinde hayali senaryoları düşünerek oluşturduğumuz inançların aslında bilinen öncüllerden tümevarımsal veya tümdengelimsel çıkarımların bir sonucu olduğu iddiasının, hem de Brown'un düşünce deneylerini 'soyut aleme açılan

21 Bkz. Brown, "Thought Experiments since the Scientific Revolution," 10.

22 Bkz. Norton, "On Thought Experiments: Is There More to the Argument?" *Philosophy of Science*, Vol. 71, No. 5, Proceedings of the 2002 Biennial Meeting of The Philosophy of Science Association Part II: Symposia Papers Edited by Sandra D. Mitchell (December 2004), 1142 vd.

23 Bkz. John D. Norton, "Thought Experiments in Einstein's Work," *Thought Experiments in Science and Philosophy*, (Eds. T. Horowitz & G. Massey), Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 130.

24 Pierre Duhem, *Ziel und Struktur der physikalischen Theorien*, Hamburg: Felix Meiner, 1978, 269 vd.

25 Bkz. Tamar Szabó Gendler, "Thought Experiments Rethought—and Reperceived," *Philosophy of Science*, Vol. 71, No. 5, Proceedings of the 2002 Biennial Meeting of The Philosophy of Science Association Part II: Symposia Papers Edited by Sandra D. Mitchell (December 2004), 1153.

teleskoplar' olarak kabul eden tezinin yanlış olduğunu ileri sürer.²⁶ Keza Gendler için, hayali bir senaryonun tefekkürü gibi görünen bir şeyin aslında bir argümanın icrası olduğunu savunmak kadar, Platoncu bir doğa yasasının resmi olduğunu savunmak da mümkün değildir. Düşünce deneyleri yalnızca belirli türden yarı-duyusal sezgileri çağrıştıran hayali senaryolar olarak kabul edilmeli ve onların doğal dünyanın olumsal özellikleri hakkında çıkarımsal olmayan yarı-gözlemsel inançlar kazandırdıkları savunulmalıdır.²⁷ Düşünce deneyinin yeni inançlar ürettiğini iddia etmek ancak inançların yarı-gözlemsel niteliği vurgulanırsa olanaklı olur.

Norton ile birlikte sıkça gündeme taşınan argümanların tündengelimsel çıkarımlardan analogilere kadar çok farklı biçimler alabilmektedir. Felsefi argümantasyon dahilinde düşünce deneyleri *yıkıcı*, *yapıcı* veya *açıklayıcı* olarak iş görürler.²⁸ Ya bir teze ya da bir teoriye karşı çıkarlar ya bir tezi kanıtlamaya çalışırlar ya da bir şeyi örneklendirmeye yararlar. Bu çerçevede düşünce deneylerinin argümantatif işlevi, onun felsefi *kullanımı* ile ilgilidir. Ancak düşünce deneyleri tam olarak neyin kullanıma sunulduğu konusunda büyük farklılıklar gösterir. Buna göre düşünce deneyleri, senaryonun olasılığı ya da imkânsızlığını esas alan; bir yargıyı esas alan; birden fazla yargıyı esas alan ve nihayet yargının zaten kanıtlanacak ya da reddedilecek tez teşkil etmesini esas alan düşünce deneyleri diye sınıflandırılır.²⁹

Yukarıdaki paragrafta da vurgulandığı gibi, Norton düşünce deneylerinin mahiyeti itibariyle varsayımsal veya karşı olgusal durumlardan hareket eden argümanlar olduğunu söyler. Yani bir yanda indirgemeci argümanlar, diğer yanda tümevarımsal argümanlar. Düşünce deneylerinin mantıksal biçimi üzerinde duran Haggqvist, onları temel olarak karşı olgusal örnekler olarak anlar.³⁰ Onun analizinin ilk adımı, bir argümanın mantıksal formunu belirlemekten oluşur. Bu form tüm düşünce deneyleri için geçerlidir. Şimdi böyle bir formu farklı versiyonlarla karşımıza çıkan ünlü 'Theseus'un gemisi' senaryosu üzerinden geçerliliğini göstermeye çalışalım.

'Theseus'un gemisi' felsefi paradoksunun arka planında, Antik yazar Plutarch'ın bildirdiğine göre, yetenekli bir denizci ve kahraman olan Theseus'un

26 Bkz. Gendler, "Thought Experiments Rethought—and Reperceived," 1153.

27 Bkz. Gendler, "Thought Experiments Rethought—and Reperceived," 1154 vd..

28 Bkz. James R. Brown, "Why Thought Experiments Transcend Empiricism," 25. Düşünce deneylerinin açıklayıcı özelliği için bkz. Georg W. Bertram, *Philosophische Gedankenexperimente. Ein Lese- und Studienbuch*, Stuttgart: Reclam 2016, 38 vd.

29 Bkz. Tobias Klauk, "Gedankenexperimente Eine Familie philosophischer Verfahren," (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Georg-August-Universität, 2017), 11.

30 Bkz. Sören Haggqvist, "A Model for Thought Experiments" *Canadian Journal of Philosophy*, Vol. 39, No. 1 (March 2009), 64.

çoğu kez aylarca süren deniz maceralarından sonra hasarlı bir gemiyle Atina'ya döndüğünde geminin tamir edilmesini konu edinen bir Yunan efsanesi yatar.³¹ Eski tahtaları/kalasları yıllar içinde defalarca değiştirilen geminin hala aynı kalıp kalmadığı veya sürekli yapılan değişikliklerin ve onarımların sonucu eskisiyle özdeş olmayan bütünüyle yeni bir gemi olup olmadığı sorusu ortaya çıkar. Ancak düşünce deneyi bir adım daha ileri gider: orijinal tahtaların kurtarıldığını ve daha sonra yeniden monte edildiğini varsayalım. O zaman iki gemi söz konusudur: Theseus'un kullandığı ve zaman içinde defalarca onarılarak oluşturulmuş X Gemi ve eski tahtaların yani orijinal tahtaların yeniden birleştirilmesiyle oluşan Y Gemi. Şimdi iki gemiden hangisi (X veya Y) Theseus'un gemisi T olarak adlandırılabilir? Gerçek geminin hangisi olduğu sorusunu cevaplamanın dört yolu vardır:

Cevap 1: T, X'tir (yeni bir gemidir).

Cevap 2: T, Y'dir (eski gemidir).

Cevap 3: T ne X ne de Y'dir (hiç biridir).

Cevap 4: T hem X hem de Y'dir (her ikisidir).³²

Şimdi, cevap 4 doğru olamaz, çünkü Theseus'un gemisi tek bir gemidir ve tek bir şey aynı anda iki şey olamaz. Cevap 3 de şöyle elenir: eğer T ne X ne de Y ise, o zaman T'ye ne oldu? Cevap 1 doğru olabilir: T, X'tir, zira zaten başından beri X idi ve sadece bazı tahtalar zaman içinde değiştirilmiştir. Cevap 2 de doğru olabilir: T, Y oldu çünkü Y, zaman içinde T'nin orijinal eski tahtalarının birleştirilmesiyle oluştu. Ancak, 1. ve 2. cevaplar savunulamaz öncüllere dayanmaktadır. Cevap 1, karmaşık bir nesnenin kimliğini/mahiyetini (*Identiaet*) değiştirmeden bir parçasının değiştirilebileceği önermesinden hareket eder. Cevap 2 ise bir bütünün kendisini oluşturan parçaların toplamı olduğu varsayımına dayanır.³³

Yani bütün cevaplar aslında zayıf yönlerle sahiptir ve şu nitelikteki sorulara net cevap vermek güçleşir: Bir şeyin kimliği/mahiyeti ne şekilde ve ne zaman korunmuş olur? Orijinal gemi olması için birkaç tahta yeterli midir? Tüm değişikliklerden sonra geminin hala orijinal olması için geminin 'ruhu', 'yapısı' veya 'manası' korunmak zorunda mıdır? Örneğin, omurgası geminin en önemli parçası mıdır? Omurga, geminin mahiyetini belirler mi? Söz konusu olan daimî bir süreç, bir gelişim yoksa bir 'yaşlanma' mıdır? Yani asıl

31 Bkz. Plutark, Yaşamlar. Theseus ve Romulus, çev. Meriç Mete, İstanbul: İdea Yayınevi, 2011, 7 vd.

32 Bkz. Martens, E. "Das Schiff des Theseus". Integratives Philosophieren mit hochbegabten Kindern und Jugendlichen zwischen Denktraining und Happening." Philosophie und Bildung: Beiträge zur Philosophiedidaktik, (Berlin–Hamburg–Münster: LIT Verlag, 2005), 253–263. Ayrıca bkz. J. F. Rosenberg, Philosophieren. Ein Handbuch für Anfänger, Frankfurt am Main: Klostermann, 1986, 64 vd.

33 Bkz. Rosenberg, Philosophieren. Ein Handbuch für Anfänger, 67.

mesele, mahiyetin mevcudiyeti için ‘zaten olana dönüşme’ midir? Şeylerin (geminin) değişmesiyle ilgili bu mantıksal sorgulamanın devamında ister istemez şu türden sorular da gündeme gelebilir: Acaba geminin olduğu gibi kişilerin değişmesi de mümkün müdür? Örneğin, bebeklik, çocukluk ya da ergenlik fotoğraflarımıza baktığımızda değiştiğimizi görürüz. Buna rağmen hâlâ aynı kişi olarak mı kalırız? Bir insan bedenini oluşturan hücreler en geç yedi yıl sonra tamamen değiştiğine göre bu değişime paralel olarak düşüncelerimiz, davranışlarımız ve değerlerimiz de zamanla değişir mi?

Düşünce Deneylerinin Temel ve Tali Özellikleri

Düşünce deneyleri genelde mantıksal yapıları, kuram seçimindeki işlevleri ve hizmet ettikleri amaç bakımından sınıflandırılır.³⁴ Şimdi ayrıntıya girmeden bütün düşünce deneylerinde *temel özellikleri* şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Her düşünce deneyi öncelikle bilimsel veya felsefi bir soruya cevap aramaya matuftur.
- 2) Düşünce deneyleri zihinsel bir etkinliği içerir.
- 3)Bütün düşünce deneyleri bir senaryo üzerinden ortaya koyulur.
- 4) Oluşturulan senaryoya bağlı olarak her düşünce deneyi belli bir anlatı formuna sahiptir. Bu form deneyin nasıl bir düzene göre tasarlandığını ve bu düzene bağlı kalarak takip edilen usulün bizi hangi sonuçlara vardıracağını gösterir.
- 5) Her düşünce deneyi varsayımsal veya karşı olgusal akıl yürütmeler içerir.³⁵

Bilimsel veya felsefi sahadan alacağımız her örnek açık veya gizli şekilde yukarıda sayılan temel özellikleri ihtiva eder. Örneğin Platon’un ‘Gyges’in yüzüğü’³⁶ veya Galileo’nun ‘serbest düşme deneyi’³⁷ bu temel özellikleri karşılar. Yani iki örnek de ahlaki veya fiziki bir sorunu çözümlemek için kurgulanmıştır. İkisi de zihinde/düşüncece yürütülen bir deney niteliğindedir,

34 Bkz. Brown, *Laboratory of the Mind*, 34 vd.

35 Bkz. Cohnitz, *Gedankenexperimente in der Philosophie*, 114; ayrıca bkz. Bertram, *Philosophische Gedankenexperimente*, 15.

36 Platon’un ünlü eseri *Devlet*’te aktardığı hikâyeye göre, Gyges, Lidya kralının hizmetinde bir çobandır. Günün birinde bir deprem yüzünden yer çatlar ve hayvanların otladığı yerde derin bir yarık açılır. Bu yarığın içine inen meraklı çoban, orada altın bir yüzük bulur. Bu yüzüğü alır. Çobanlar ay sonunda krala hesap vermek için toplanırlar ve Gyges toplantıya bu yüzükle gelir. Otururken yüzüğün taşını farkına varmadan avucunun içine çevirir. Bunu yapar yapmaz ‘görünmez’ olur. Kendisi de dahil, orada bulunan herkes şaşırır. Yüzükle oynarken taşı çevirince bu kez görünür olur. Böylece Gyges, yüzüğün tılsımını keşfeder: Yüzüğün taşını içeri çevirince görünmez oluyor, düzeltince görünür kalıyor. Bunun üzerine aklıca bir plan yapar ve görünmez olarak saraya girer, sarayda kraliçeyi baştan çıkartır, onun yardımcı kralı öldürüp, kralın yerine geçer (*Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992), 359d).

37 Geniş bilgi için bkz. Ateş, “Bilimlerde Düşünce Deneyleri”, 131.

bir anlatı formuna sahiptir. Yine ikisi de olgu karşıtı, bir varsayma üzerine bina edilen akıl yürütmeyi içerir. Bu özellikleri bilindik 'Gyges'in yüzüğü' hikayesi üzerinden biraz daha açalım. Şimdi, *bir an için kendinizi görünmez yapabileceğinizi hayal edin...* Bu örnekteki karşı-olgusal, gerçek dışı olan yön bir kişinin kendini görünmez yapmasıdır. Yani görünmez olabileceğimizi bir kez varsaydığımızda, görünmez bir kişinin hareketlerinin neler olabileceğini zihinsel olarak tasavvur etmek kesinlikle mümkündür. Bu düşünce deneyi, örneğin, kendilerini görünmez kılma yeteneğine sahip insanların, eylemlerinin sonuçlarından korkmak zorunda olmadıkları için adil mi yoksa haksız mı, etik mi yoksa etik karşıtı mı davranacakları sorusunu gündeme getirir. Platon'un 'Gyges'in yüzüğü'nde peşine düşülen tam da bu sorudur. Örnek aslında kişinin kendini görünmez kılabilmesi varsayımının gerçekliğini değil, adil veya ahlaki eylem sorununu inceler.

Yukarıda da belirtildiği gibi her sahada karşımıza çıkan düşünce deneylerinin belirgin özelliği cazip bir senaryo içermeleridir. Ancak senaryolar tek başlarına değil bileşenleri ile birlikte etkin olurlar. Hayal edilen senaryonun bu değerlendirmesi daha sonraki vakalar hakkında tahminlerde bulunmak için kullanılır. Yani değerlendirilen senaryo bir akıl yürütme tarzı üzerinden kullanıma sunulur. Sözelimi, senaryo/hikâye böyle olsaydı durum ne olurdu veya senaryo şöyle olsaydı ne yapmak gerekirdi gibi sorular sorularak senaryonun değerlendirilmesi yapılır. Örneğin, 'Gettier vakası' böyle bir değerlendirme için açıklayıcı bir model sunar:

İlk örnek: Smith ve Jones aynı işe girmek için başvuran iki kişidir. İşyerinin patronu Jones'u işe alacağını Smith'e söyler. Ayrıca Smith, Jones'un cebinde on adet bozuk para olduğunu öğrenir. Dolayısıyla Smith'in gerekçelendirilmiş bir şekilde 'Cebinde on adet bozuk para olan kişi işe alınacaktır' sonucuna varır. Smith'in bu inancı sonuçta doğru çıkar ancak işe alınan Jones değil Smith olmuştur. Zira Smith'in de cebinde on adet bozuk para vardır. Yani Smith'in inancı sağlam bir şekilde gerekçelendirilmiştir ve sonuçta doğru da çıkmıştır fakat Smith'in 'bildiği' şekilde değil. İkinci örnek: Smith, Jones'un Ford marka bir araba kullandığını görür. Bundan başka Smith'in Brown diye bir arkadaşı vardır, lakin Smith arkadaşının nerede olduğunu bilmemektedir. Bu şartlar altında Smith üç ihtimal ileri sürer:

Ya Jones'un Ford'u vardır ya da Brown Boston'dadır.

Ya Jones'un Ford'u vardır ya da Brown Barcelona'dadır.

Ya Jones'un Ford'u vardır ya da Brown Brest-Litovsk'tadır.³⁸

38 Bkz. Edmund Gettier, "Gerekçelendirilmiş Doğru İnanç Bilgi midir?" çev. S. Yazıcı, Felsefe Tartışmaları 24, 1999, 141-143.

Gettier'in senaryoları, klasik bilgi tanımlarına karşı örnekler olarak tasarlanmıştır. Ancak bu onların felsefi düşünce deneyi işlevlerini ortadan kaldırmaz. Denilebilir ki, epistemolojik güvenilirlik peşinde koşan herkes bir şekilde kendini Gettier vakasında bir tavır almak zorunda hisseder. Düşünce deneylerini kullanmada asıl maksat muhatabın kanaatleri veya inançlarında gerekçeli değişiklikler meydana getirmek ve mevcut inançları itirazlara karşı savunmaktır. Bu temel işlevi yerine getirmek için hayal edilebilecek bazı deneyler senaryo düzeninde sunulur. Bu şekilde kanaat değişikliği hedefine erişilmeye çalışılır. Örneğin Galileo'nun düşünce deneyi cisimlerin düşme hızlarına dair kanaatte ve Rawls'un düşünce deneyleri adalete dair inançlarda köklü değişiklikler gerçekleştirmeyi amaçlar.³⁹ Galileo, yukarıda da vurgulandığı gibi, Aristoteles kinematığının takipçilerini bu teorinin bir çelişki içerdiğine ikna etmek ister. Bu amaçla fiilen yapılması gerek bile olmayan zihinsel bir deney tasarlar. Galileo'nun düşünce deneyinin karakteristik özelliği, anlatılan durumu basitçe düşünmesi ve ikna edici yapısıdır. Bu hedeflenen inanç değişimini sağlamak için yeterlidir. Benzer şekilde Rawls, orijinal durumda bilgisizlik peçesi altında sözleşme yapan tarafların iki adalet ilkesi üzerinde anlaşacaklarına bizi ikna edebileceğini düşünmektedir. Burada da, bir durumun salt derinlemesine düşünülmesi normatif bir adalet teorisini haklı çıkarmak için yeterli olmalıdır öncülünden hareket ediliyor.

Ancak düşünce deneylerinin temel işlevi ve onun varyantları, inanç değişikliği gerçekleştirmeye sebep olan mekanizmalar hakkında çok az şey anlatır. Bu mekanizmalar, Gähde'nin de haklı olarak belirttiği gibi, yalnızca asıl işleve ek olarak, bazı *rastlantısal* özellikler de ortaya çıktığında daha net hale gelir.⁴⁰ Rastlantısal özellikler, asıl işlev ile birlikte farklı bağlantılar dahilinde ortaya çıkabilir ve düşünce deneyi terimine göz kamaştırıcı karakterini verir. En önemli üç rastlantısal özellik şunlardır: (1) İnanç sistemimizdeki paradoksların veya temel çelişkilerin ortaya koyulması, (2) halihazırda mevcut olan verilerin yeniden yorumlanması ve yapılandırılması ve (3) karşı-olgusal durumların temkinli kullanımı.⁴¹ Bu özelliklerden şimdiye kadar fazla üzerinde durulmayan ilkini biraz açmaya çalışalım.

Düşünce deneylerinin inançlarımızda değişiklik meydana getirmesinin en güçlü yolu, bizi inanç sistemimizdeki temel çelişkilere karşı uyarmasıdır. Aslında, bu türden düşünce deneylerinin arkasında bir paradoks vardır. Kendi başına tutarlı olsa da birlikte tutarlı olmaları imkânsız olan iki veya daha fazla önerme dizisinin oluşturduğu paradokslar (çelişkili önermeler dizisi)

39 Bkz. Gähde, "Zur Funktion ethischer Gedankenexperimente," 199.

40 Bkz. Gähde, "Zur Funktion ethischer Gedankenexperimente," 192 vd.

41 Bkz. Gähde, "Zur Funktion ethischer Gedankenexperimente," 188.

zihnimizde ne kadar esaslı ve sağlam temellere sahipse ve hayatımıza ne denli dokunuyorsa o kadar ilginç olurlar. Bu çelişkiler hem tanımlayıcı veya betimleyici ifadeler arasında hem de normatif ifadeler arasında yer alabilir. Paradoksların yapıcı başarısı, farklı çözüm seçeneklerinin bir sınıflandırmasını ve önceden yapılandırılmasını sağlamasıdır. Bu yapıcı başarı, bir meta-etik paradoks örneğinde görülebilir. Tartışmada aşağıdaki üç önerme göz önünde bulundurulur:

- (1) Belirli etik normların geçerliliği hakkında bilgi sahibiyiz.
- (2) Ne deneyim ne de akıl bu bilgiyi sağlayabilir.
- (3) Tecrübe ve akıldan başka bilgi kaynağı yoktur.⁴²

Kendi başına ele alındığında, bu üç önermenin her birinin doğruluğu söz konusudur. Ancak, hepsi birlikte tutarsızdır. Çelişkiyi ortadan kaldırmak için, her biri belirli bir meta-etik konumu karakterize eden üç önermeden en az birinin olumsuzlanması gerekir. Buna göre üç seçenektan (1)'in olumsuzlanması etik şüphecilığe, (2)'nin olumsuzlanması etik natüralizme ve (3)'ün olumsuzlanması etik sezgiciliğe yol açar.⁴³

Aşağıdaki bölümde de görülebileceği gibi, pek çok etik düşünce deneyinde kullanılan ahlaki sezgiler istikrarlı değildir ve kişilerarası uzlaşmaya dayalıdır. Bu sebeple her zaman sıradan sezgisel kabullere ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Dolayısıyla karşı olgusal varsayımların dikkatli kullanılmada fayda vardır.

Bu noktada sorunu düşünce deneyinin tali özelliklerini onların *eleştirel/yıkıcı* ve *keşifçi/yapıcı* işlevleri üzerinden açmak mümkündür. Eleştirel işlevi bir kuramın iç yapısındaki kavramsal çelişkileri ortaya çıkarırken, yapıcı işlevi deneyden ekstra sonuçlar elde etmeyi amaçlamaktadır.⁴⁴ Mesela, Brown'a göre, Galileo'nun serbest düşme düşünce deneyi hem kuram yıkıcı hem de kuram yapıcı bir niteliğe sahiptir. Söz konusu deney Aristoteles'in kuramını saçma olana indirgeme (*reductio ad absurdum*) yoluyla reddetmekte ve onun yerine yeni bir hareket kuramı koymayı denemektedir.⁴⁵ Düşünce deneyinin yapıcı işlevini, Newton'un mutlak uzayın varlığını göstermek için zihninde tasarladığı 'kova deneyi' üzerinden izah etmeye çalışalım. Oldukça zor anlaşılır kova deneyi şu şekilde başlar:

42 Bkz. Gähde, "Zur Funktion ethischer Gedankenexperimente," 190.

43 Bkz. Gähde, "Zur Funktion ethischer Gedankenexperimente," 191.

44 Brown, *Laboratory of the Mind*, 34 vd.; ayrıca bkz. Karl R. Popper, *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, çev. Nilüfer Kuyaş, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995), 132 vd.

45 Bkz. Brown, "Thought Experiments since the Scientific Revolution," 10.

Eğer bir kova çok uzun bir sicimden sarkıyorsa ve sicim sıkıca burulmuş hale gelene kadar kendi etrafında döndürülürse ve bunun üzerine kova bu haldeyken suyla doldurulursa ve suyla birlikte dingin bir durumda iseler ve sonra ani bir kuvvetle ters istikamete dönmeye zorlanırsa, sicim açıldıkça bir süre bu harekete direnirse, o zaman suyun yüzeyi kap hareket etmeye başlamadan önceki seviyede olacaktır.⁴⁶

Buna göre ilkin su ve kova sisteminde görelî bir hareket göze çarpmaz. Ancak daha sonra burulmuş ip yavaşça çözülmeye başladığında kova görelî bir harekete kavuşur. Buna karşın su henüz hareketine başlamasa da yüzeyinde bir tür titreşim oluşur. En sonunda, burulmuş ip iyice çözülür ve suyun seviyesi başlangıcındaki durumundan farklı olarak iç bükey bir derinliğe kavuşur. Şimdi kovayı aniden durdurduğumuzu varsayalım. Gözlemleyeceğimiz şey kovanın durduğu, fakat suyun hareket etmeye devam ettiğidir. İşte buradan Newton'un varsayımına varılır: *Evrende hiçbir şey kalmasa ve kovanın hareketi durdurulsa geriye yalnızca suyun mutlak uzaya göre hareket etmesi kalır.* Yani bu durumda bize mutlak uzayın varlığını kabul etmekten başka seçenek kalmaz.⁴⁷ Anlaşılabacağı üzere, Newton'un zihninde yürüttüğü bu deney yalnızca görelî hareket kuramını izah etmekle kalmaz aynı zamanda düşünce deneylerinin keşifçi/yapıcı işlevini de göstermiş olur.

Düşünce deneyinin son bir özelliği olarak salt *soyutlama* veya *idealleştirme* özelliği gösterebilir. Örneğin, Micheal Bishop düşünce deneylerinin idealizasyon olduğunu ve fiziksel dünyanın yapısında bulunan karmaşık zorlukların ya da pratik çıkmazları aşabilme imkânı sağladıklarını savunur.⁴⁸ Ancak her düşünce deneyinin idealleştirme içerdiğini söylemek güçtür. Özellikle etik ile ilgili bazı düşünce deneyleri reel dünya ile sınırlandırılmış tasavvurlar içerir. Şimdi felsefi ve etik düşünce deneylerine biraz daha yakından bakarak bilimsel ve felsefi kategorilerde yer alan düşünce deneyleri arasında varolan farklılık ve benzerlikleri görmeye çalışalım.

Felsefi-Etik Sahada Düşünce Deneyleri

Teorik felsefede, düşünce deneyleri öncelikle senaryonun ilgili yönlerinin uygun tanımıyla ilgilidir. Örneğin, yukarıda da vurgulandığı gibi, Gettier

46 Isaac Newton, *The Principia: Mathematical Principles of Natural Philosophy*, trans. I. B. Cohen & A. Whitman (Berkeley: University of California Press, 1999), 412; ayrıca kova deneyi hakkında geniş bilgi için bkz. Yardımcı, "Norton-Brown Tartışması Bağlamında Bilimsel Düşünce Deneyleri," 1241.

47 Bkz. Brown, "Thought Experiments since the Scientific Revolution," 9; yine bkz. Ateş, "Bilimlerde Düşünce Deneyleri," 133 vd.

48 Bkz. Micheal Bishop, "Why thought experiments are not arguments." İçinde: *Philosophy of Science* 66, (1999), 534 vd; ayrıca bkz. Ulrich Kühne, *Die Methode des Gedankenexperiments*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2005.

vakasında soru, bir şeyin bilgi olarak tanımlanıp tanımlanamayacağına cevap arar. Doğa bilimlerindeki düşünce deneyleri ise genellikle senaryonun ilgili yönlerinin nasıl daha fazla geliştirileceği sorusuyla bağlantılıdır.⁴⁹ Galileo'nun düşme hızı üzerine yaptığı düşünce deneyinde soru, iki cismin nasıl düşeceğini açıklamaya yöneliktir. Buna karşın *pratik* felsefedeki düşünce deneyleri daha çok senaryonun ilgili yönlerinin uygun bir şekilde değerlendirilmesine odaklanır. Böylece, pratik felsefeye gelindiğinde asıl sorun, bir düşünce deneyinde farklı şeylerin ahlaki olarak doğru veya yanlış olduğu farklı olası dünyalar varsaymanın mümkün olamayışı meselesidir. Yani değer yarguları dünyaya bağlı bir geçerliliğe sahip olamaz. Eğer geçerli iseler, tüm olası dünyalarda geçerlidirler. Weber'in de haklı olarak vurguladığı gibi, kişinin metafizik olarak imkânsız olanı varsaydığını fark etmeme tehlikesi, pratik felsefede diğer alanlara kıyasla çok daha büyüktür.⁵⁰

Burada belli bir düşünce deneyi üzerine yoğunlaşmaktansa daha ziyade felsefi düşünce deneylerinin bilhassa eğitim sürecinde sıkça kullanılan etik merkezli olanlar üzerinde durmak istiyoruz. Önceki bölümler, felsefi/etik ve bilimsel/tecrübi düşünce deneyleri arasında işlevsel paralellikler olduğunu ortaya koymuştu. Bu, daha güçlü etik düşünce deneyleri oluşturmak için genel olarak daha ikna edici bilimsel düşünce deneylerinden bir şeyler öğrenmeye çalışmayı haklı çıkarır. Ancak biz şimdi doğrudan etik-pratik sahadaki düşünce deneyleri üzerinde durmak istiyoruz.

Erken döneme ait etkili bir etik düşünce deneyi, yukarıda da belirtildiği gibi, Platon'un *Devlet*'inde yer alan Gyges'in yüzüğüdür.⁵¹ Bu efsaneye göre Lidyalıların atası Gyges, döndürüldüğünde takan kişiyi görünmez hale getiren bir yüzük eline geçirir. Platon şimdi Glaukon'a bu mitin, bir değil iki görünmez kılan yüzüğün olduğu bir varyantını inşa ettirir. Yüzüklerden birini adil bir adam takar, diğerini ise adaletsiz bir adam. Glaukon, az ya da çok başarılı bir şekilde muhataplarını yüzük takmanın her iki kişinin davranışını ayırt edilemez hale getirdiğine ikna etmeye çalışır.⁵² Bu şekilde, adil eylemin ancak dış yaptırımların baskısı aracılığıyla sağlanabileceğini göstermek ister. Bu yaptırımlar geçersiz kılınırsa (örneğin bir yüzüğün büyümlü gücüyle), o zaman ahlaki davranış için motivasyonel temel ortadan kalkmış olur.

49 Yapısal anlamda doğa bilimlerindekiyle benzer yöntemin kullanılmasına rağmen, felsefenin düşünce deneylerinde çok daha az başarılı olduğu iddia ediliyor. Buna göre doğa araştırmacıları kabul edilen sonuçlara düşünce deneyleri yoluyla ulaşırken, felsefi düşünce deneyleri nadiren kesin sonuç vermektedir. Tartışma için bkz. Cohnitz, *Gedankenexperimente in der Philosophie*, 15.

50 Bkz. Marc Andree Weber, "Sind Gedankenexperimente in der praktischen Philosophie besonders?", *Zeitschrift für Praktische Philosophie*, Band 8, Heft 2, 2021, 252.

51 Platon, *Devlet*, çev. S. Eyüboğlu, M. Cimcoz (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992), 359d.

52 Platon, *Devlet*, 359c -360d. Efsanenin yorumu için bkz. Hakan Poyraz, "Siyaseti Ahlakla Birlikte Düşünmek," *Ahlak Felsefesi Yazıları* içinde, ed. Lokman Çilingir (Ankara: Elis Yayinevi, 2015), 131 vd.

Modern etik tartışmalara gelindiğinde önemli bir örnek olarak Kant'ın kategorik buyruğudur.⁵³ Buyruğun somut karar verme durumlarına uygulanması bir düşünce deneyi şeklinde yorumlanabilir. Bilindiği gibi, belirli bir eylemin kategorik buyruğa karşılık gelip gelmediğine karar vermek için iki aşamalı bir prosedür kullanılır. İlk adım, somut bir eylemin hangi ilkeler (maksimler) altında yürütüleceğini tespit etmeyi; ikinci adım bu ilkenin *genelleştirilebilir* olup olmadığını test etmeyi içerir. Düşünce deneyleri, Kant'ın deontolojik anlayışına karşı en önemli karşıt konum olan klasik faydacı etik hakkındaki tartışmada da merkezi bir rol oynar. Faydacılığın temel zayıflığının, fayda ilkesinin kendi başına yalnızca kolektif faydanın maksimize edilmesini talep etmesi olarak bilinir. Ancak bu faydanın etkilenen bireylere dağıtılması konusunda kayıtsızdır. Bu durum düşünce deneylerinde ortaya çıkabilecek çok sayıda sezgiye aykırı sonuç yaratır. Örneğin, bir hastanede bir kalbe, iki böbreğe ve bir karaciğere acil ihtiyaç olsun ve bu hastaneye sağlıklı biri ziyaretçi olarak gelmiş olsun. Fayda ilkesi açısından bakıldığında bu durum, ziyaretçinin canlı bir organ bankası olarak kullanılmasını gerektirecek şekilde modellenebilir. Burada kolektif fayda, temel ahlaki ilkelerle çelişme pahasına, birkaç ölümcül hastayı kurtarmak için bu kişinin feda edilmesiyle arttırılabilir. Ekonomik malların ve sosyal fırsatların adil bir şekilde dağıtılmasıyla ilgili olarak fayda ilkesinin sezgisel kavrayışa aykırı sonuçlarının ortaya çıkarıldığı çok sayıda düşünce deneyi vardır. Kendi etik-politik kuramını faydacılığa karşı konumlandıran John Rawls'un *hakkaniyet olarak adalet* teorisi de, bilindiği gibi 'orijinal pozisyon'⁵⁴ diye adlandırılan bir düşünce deneyi üzerinden kendini haklılaştırmaya çalışır. Başlangıç durumunda adil bir toplumun ilkelerini oluşturmaya ve tarafların rızasını kazanmaya yönelik bir yapı oluşturulur. Şimdi, şahsi çıkar, kıskançlık gibi her tür psikolojik, sosyal ve fiziksel koşullardan soyutlanarak 'bilgisizlik peçesi' (cehalet perdesi) altında bir araya gelen bireyler, toplumlarını yönetmesi gereken adalet ilkelerine karar vermek zorunda kalsalardı nasıl karar verirlerdi?⁵⁵

Etik sahada en fazla tartışılan düşünce deneylerinden biri şüphesiz tren/tramvay vakası (*Trolley-Problem*) ve varyantlarıdır. Vaka, bir kişinin konumunu değiştirip değiştirmemesine odaklanır. Ancak sorular farklılaşsa da yapısal benzerlik muhafaza edilir. İlkın Judith Jarvis Thomson⁵⁶ tarafından

53 "Yalnızca, aynı zamanda genel bir yasa olmasını isteyebileceğin maksime göre davran." (Immanuel Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Sonderausgabe, Band 6, der. Wilhelm Weischedel (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1983), BA 52.

54 John Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, çev. Vedat Ahsen Coşar (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2018), 40.

55 Bkz. Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, 41 vd.

56 Thomson'ın 1929'da verdiği örnekte, bir cerrah sağlıklı bir insanı öldürdükten sonra onun sağlıklı-

dile getirilen tren vakasının modern versiyonu İngiliz filozof Philippa Foot'a aittir ve şu şekilde formüle edilir:

Rayların yanında durmakta olan bir adam kontrolden çıkmış bir trenin kendisine doğru hızla geldiğini görür. Frenlerin tutmadığı bellidir. Ancak ileride raylara bağlı beş kişi vardır. Adam hiçbir şey yapmazsa, beş kişi ezilerek ölecektir. Neyse ki adam bir sinyal anahtarının/makasın yanında durmaktadır. Makası değiştirirse, kontrolden çıkan tren doğrudan yan hatta ilerleyecektir. Ancak yan hatta da raylara bağlı bir kişi vardır. Yani tren yönünü değiştirirse bile kaçınılmaz olarak o kişinin ölümüne yol açacaktır. Bu durumda adam ne yapmalıdır?⁵⁷

Dikkat edilirse bu düşünce deneyi veya ikilemde, “daha fazla hayat kurtarmak” (faydacı etik) ve “insanın araçsallaştırılmayacağı” (ödev etiği) şeklinde iki karşıt etik ekolün temel önermeleri karşı karşıya getirilmiştir. Makas başındaki kişi, her ikisi de vicdanını rahatsız edecek olan iki olası eylem karşısında tercih yapmak zorunda bırakılmıştır. Robert Nozick'in hazcılığa (*hedonizm*) karşıt bir tez olarak senaryolaştırdığı ‘tecrübe makinesi’ düşünce deneyi analitik felsefede neredeyse herkesin aşına olduğu bir dizi düşünce deneyinden biridir: “Size arzu edebileceğiniz herhangi bir deneyim (veya deneyimler dizisi) verebilecek bir makine hayal edin (...)”.⁵⁸ Hedonizme karşıt olarak geliştirilen argüman şu şekilde yapılandırılabilir:

- (1) Tecrübe makinesine bağlanmak kişi için en iyi olan değildir.
- (2) Hedonizm, tecrübe makinesine bağlanmanın kişi için en iyisi olmasını gerektirir.
- (3) Dolayısıyla hedonizm yanlıştır.

Aslında Nozick'in bu düşünce deneyi oluştururken merak ettiği nokta, böyle bir seçim ile karşılaşarsak ne yapacağımız değildir. Nozick düşünce deneyini daha çok bir sezgi pompası (*intuition pump*)⁵⁹ olarak, yani bize, ma-

lı organlarını ölümcül derecede hasta beş kişinin hayatını kurtarmak için kullanmaya kalksaydı yine de ahlaka aykırı mı davranmış olurdu şeklinde bir versiyon üzerinden yürünüyor. Bkz. Judith Jarvis Thomson, *The Trolley Problem*. *Das Trolley-Problem (Englisch / Deutsch)*, übersetzt und herausgegeben von Adriano Mannino und Nikil Mukerji, Stuttgart: Reclam, 2021, 9-10.

57 Bkz. Philippa Foot, “The problem of Abortion and the Doctrine of Double Effect”, içinde *Virtues and Vices And Other Essays in Moral Philosophy*. Oxford: Clarendon Press, 19-32. Makalenin orijinali Oxford Review, Number 5, (1967) de yayımlanmıştır.

58 Robert Nozick, *Anarşi, Devlet ve Ütopya*, Çev. Alişan Oktay, 2. baskı, (İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 78. Nozick'in düşünce deneyi hakkında geniş bilgi için bkz. Murat Onay, “Nozick'in Düşünce Deneyi Hakkında Bazı Düşünceler”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 22, Ekim 2012, 289-299.

59 “Sezgi pompası” hakkında geniş bilgi için bkz. Elke Brendel, “Intuition Pumps and the Proper Use of Thought Experiments”, *Dialectica*, 2004, Vol. 58, No. 1 (2004), 89 vd.; Maria Schwartz, “Zur Bewertung

kineye bağlanmanın en iyi yöntem olmayacağını görmemizi sağlamanın bir yöntemi olarak görür.

Buraya kadar anlatılanlar iki farklı etik düşünce deneyi arasında bir ayırım yapmayı mümkün kılıyor: Bunlardan *ilki*, belirli temel ahlaki sezgilere karşı etik bir ilke veya teoriyi test etmeyi içerenler. Faydacı etiğe yönelik son bahsedilen düşünce deneyleri bu türe aittir. İkincisi ise, daha ziyade etik kuramın temel ahlaki ölçütünü somut durumlara uygulamaktan kaynaklanan düşünce deneyleridir. Yani kuram böyle bir uygulamayı mümkün kılan daha spesifik ahlaki kurallara ulaşmak için bizden bir düşünce deneyi yürütmemizi ister, ödev ahlakının kesin buyruğu gibi. Pratik felsefedeki düşünce deneyleri, çoğunlukla senaryonun ilgili yönlerinin uygun bir değerlendirmesini yapmakla ilgilendikleri için ideal durumu hedefleyen bilimsel düşünce deneylerinden farklıdır. Schwartz, Kant'a kadar uzanan eylemin rasyonelliği fikrini, Richard Hare'in genelleme prosedüründe ve Rawls'un bakış açısı değişikliği fikrinde veya cehalet perdesinde simüle edilmiş olarak görmenin mümkün olduğunu söyler.⁶⁰ Temel fikir, pratik felsefedeki bazı düşünce deneylerinin, eylemi kimin gerçekleştirdiğine bakmaksızın, okuyucunun hangi düsturun ilgili herkes tarafından rasyonel olarak istenebileceğini değerlendirmesine olanak sunmasıdır (*genelleştirilebilirlik*).

Gerçekten etik düşünce deneyleri aşırı idealleştirmeden uzak durmaya özen gösterirler. Örneğin, Kohlberg'in ahlaki gelişim teorisini oluştururken kullandığı ve bazı ikilemleri açık bir şekilde gözler önüne seren senaryosu bu türden bir tasarıma sahip düşünce deneyidir. Kısaca senaryo şu şekildedir:

—Avrupa'da yaşayan bir kadın çok kötü bir hastalıktan, kanserden ölmek üzeredir. Onu kurtaracak tek bir ilaç vardır. Bu ilaç aynı kasabada yaşadığı bir eczacının henüz keşfettiği bir tür radyumdur. Eczacı ilaç için maliyetinin on katı bir miktar, yani 2000 \$ talep etmektedir. Hasta kadının kocası Heinz, ilacın parasını temin etmek için, bildiği herkesten borç istemiş, ancak bu paranın yalnızca yarısını tamamlayabilmiştir. Eczacıya gitmiş, karısının ölmek üzere olduğunu söylemiş ve ondan, paranın geri kalanını sonradan ödemek koşuluyla, ilacı daha ucuza satmasını rica etmiş. Eczacının yanıtı 'hayır' olmuş. Heinz çaresiz kalır ve karısı için ilacı çalmak için adamın dükkanına girer. Heinz bunu yapmalı mıydı? Niçin?⁶¹

ethischer Gedankenexperimente 'Intuitions-pumpen' vs. Ansatz des 'rationalen Wollens,'" Zeitschrift für Praktische Philosophie, Band 8, Heft 2, 2021, S. 351 vd.

60 Schwartz, "Zur Bewertung ethischer Gedankenexperimente 'Intuitions-pumpen,'" 360.

61 Lawrence Kohlberg, Die Psychologie der Moralentwicklung (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1995), 495-496.

Bir an için düşünelim, ölümcül hastalığa yakalanan eşi için gerekli ilacı temin etmek için kendince meşru olan bütün yolları deneyip başarısız olan bir kocanın ilacı çalmak zorunda kalmasına nasıl bir tepki gösterilebilir?

Özetlemek gerekirse, etik düşünce deneylerinin tipik özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz: İlk etik düşünce deneyleri bilimsel düşünce deneylerinin aksine genellikle çok kısaltılmış, kopuk veya eksilteli bir biçimde tanımlanırlar: Düşünce deneyinin inşasına veya yorumlanmasına yarayan iddialar bütünü, genelde eksik olarak verilir. Örneğin, görünmez bir insan olan ne yapardın? İkinci olarak düşünce deneyleri genellikle bir etik kuramın belirli türevlerine yöneliktir. Örneğin, Robert Nozick'in hazcılığa karşı geliştirdiği deneyim makinesi bu niteliktedir. Genel olarak faydacı etiğe karşı yöneltildiği iddia edilen birçok düşünce deneyi, aslında yalnızca faydacı konumun belirli (örneğin hazcı) versiyonlarıyla ilişkili olarak geçerlidir. Üçüncü bir özellik olarak gerek felsefi gerekse etik düşünce deneylerinin ikna güçlerinin inanç sistemimizdeki çelişkileri ortaya çıkarmaları sayılabilir. *Dördüncü* bir özellik de, etik teorilerin normatif mesajları ile temel ahlaki sezgiler arasında kendini gösteren çatışmalar barındırmasıdır. Ancak karşı-olgusal durumlarda sezgilerin gücü zayıflar. Bu sezgiler, tasavvur edilen durum ne kadar karşı-olgusalsa o kadar zayıf olacaktır ve dolayısıyla karşılık gelen sezgileri geliştirme fırsatımız o kadar az olacaktır.

Sonuç

Düşünce deneylerinin mahiyeti ve işlevine dair tartışma güncelliğini korumaktadır. Epistemik anlamda düşünce deneylerinin değeri meselesi ise ağırlıklı olarak karşıt tezleri savunan Norton ve Brown'un tartışması üzerinden yürümektedir. Her iki düşünürün tezlerine eleştirel yaklaşan Gendler'in haklı olarak vurguladığı gibi, ne düşünce deneylerine aşırı bilgisel anlam yüklemeye ne de onları bütünüyle hayali senaryolar olarak görüp epistemik sürecin dışına atma kabul edilebilir bir yaklaşımdır. Düşünce deneyleri yalnızca epistemik bir mesele değil aynı zamanda eğitim ve öğretim sürecine önemli katkılar sağlayan didaktik bir tekniktir de. Onların bu ikinci boyutu ilk çağdan günümüze değin önemini muhafaza etmiştir. Çünkü eğitim belli ölçüde örneklendirmeyi, varsayımsal sorunlar üzerinden diyalog ve tartışmayı, dolayısıyla zihinsel yetileri geliştirmeyi temin edecek düşünce deneylerini gerektirir.

Her deney gibi düşünce deneyinin de amacı, belli bir sorun veya güçlüğü çözmek ya da en azından açıklığa kavuşturmaktır. Bu sebeple mesnetsiz hayal veya fantezi kurarak düşünce deneyi yapmış olmayız. Çünkü bunlar üzerinde düşünerek cevaplanması veya sorulması gereken gerçek veya olgusal sorunlara dayanmazlar. Dolayısıyla, düşünce deneyleri ortaya koydukları se-

naryolarla hem karşılaşılan sorunları anlama ve aşmada yeni bakış açıları oluşturmaya hem de var olan inanç ve kanaatleri eleştirel bir şekilde gözden geçirerek gerekçelendirmeye yararlar. Olgusal veya ampirik verilere dayanmadığından bilimsel sahada düşünce deneylerine şüpheli yaklaşılsa da araştırma ve bilgi edinme süreci salt olgusal verilerin işlenmesinden ibaret değildir. Bu sebepten ötürü doğa araştırmacıları sorunla karşılaştıkları noktalarda gerçek deneyin yanında düşünce deneylerine de başvurmayı ihmal etmezler. Üstelik, Kuhncu anlamda, araştırma topluluğu tarafından kabul edilen düşünce deneyleri daha sonraki çalışmalar için de ölçüt veya kılavuz işlevi görür.

Ancak düşünce deneylerinin nasıl çalıştığına dair genel bir kural veya evrensel bir kuram ortaya koymak ne mümkün ne de zorunludur. Bu sebeple onların kullanıldıkları sahayı da dikkate alarak dikkatli bir şekilde planlanmaları, özenle yürütülmeleri ve bilimsel deneyler gibi eleştirel bir şekilde yansıtılmaları gerekmektedir. Yukarıda varılan önemli sonuçlardan biri de, pratik felsefede düşünce deneylerinin teorik felsefe ve bilimdekilerden önemli ölçüde farklılaştığıdır. Zira bir düşünce deneyinde farklı durumların ahlaki olarak doğru veya yanlış olduğu farklı olası dünyalar varsaymak pek mümkün görülmemektedir. Bunun sebebi değer yargılarının olası bütün dünyalarda geçerli olması keyfiyeti ve gerekliliğidir.

Son olarak, düşünce deneylerinin teknik anlamda kuram yapıcı, yıkıcı ve açıklayıcı özelliklerinin yanında pedagojik anlamda bireysel ve toplumsal işlevlerini de hesaba katmak gerekir. Bu bağlamda düşünce deneyi kişinin kendi düşünme ve yaratıcı faaliyetini geliştirmesine ve düşünsel özgürlüğünü tecrübe etmesine imkân tanır. Daha fazla zihinsel etkinlik, bir yandan katı ve kalıplaşmış düşüncelere bir yandan da düşünme tembelliğine karşı mücadele etme azmini destekler. Yine düşünce deneyleri bizi bilim ve teknolojinin olası sonuçları, karşılaşılabileceğimiz yeni tehdit ve tehlikelere karşı uyarır. Farklı yaşam biçimlerini keşfetmeye, daha demokratik daha insancıl devlet ve toplum modellerini geliştirmeye sevk eder. Ahlaki ve yasal ilkelerin, normların ve değerlerin keşfedilmesine ve gerekçelendirilmesine kılavuzluk eder. İnsan eylemleri için değerlendirme ölçütlerinin geliştirilmesine katkı sağlar. Soruları ve sorunları tespit etmeye, sınırları çizmeye yarar. İkna edici argümanlar geliştirmeye zorlar. Hem karşı eleştiriye hem de özeleştiriye imkân tanır. Yöneldiğimiz şeyi bulmamızı, gözümüzün önündekini daha açık ve daha doğru bir şekilde görmemizi sağlar. Dolayısıyla düşünce deneyleri bilgi edinme için olduğu kadar kişisel ve toplumsal gelişim için de kaçınılmazdır.

Öz

Düşünce Deneylerinin Doğası ve İşlevi

Tasavvur edilen senaryolar aracılığıyla bilimsel araştırmalarda olduğu kadar pratik yaşamda da karşılaşılan temel sorunları çözmemize kılavuzluk eden zihinsel etkinliklerin bütünü düşünce deneyi olarak adlandırabiliriz. Düşünme deneyleri, düşünmeye teşvik eden, eleştiriye zemin hazırlayan, farklı görüş açılarını besleyen, araştırma ve eylem ölçütleri geliştiren, sınırlar çizen, olası sonuçları tartan bir işleve sahiptir. Onlar bilimin ve felsefenin uzun tarihlerinde önemli bir rol oynamış; özellikle bilimsel devrimler döneminde belirleyici bir niteliğe bürünerek bütün kuramları şekillendirmiştir. Bu durum modern bilimin başlangıcı ve yirminci yüzyılın başındaki bilimsel altüst oluşlar için ziyadesiyle geçerlidir. Düşünce deneyleri bilim tarihinde olduğu kadar bilim felsefesinde ve epistemolojide de merkezi bir konuma sahip olmuştur. Ancak düşünce deneylerinin önemli bir kısmı, en azından ilk bakışta, olgusal bilgiyi tecrübi (laboratuvar tekniğine dayalı) değil de *a priori* şekilde tasarlama olanağı olarak kabul edildiğinden, deneyci ekolden gelen çoğu bilim felsefecisi düşünce deneylerinin “deney” statüsünü kuşkuyla karşılamıştır.

Bilimsel sahada olduğu kadar felsefi sahada da düşünce deneylerine sıklıkla başvurulur. Hiçbir teknik veya yöntem felsefi ilgiye sahip olmayan insanları eleştirel felsefi bir atmosfere sokmak ve pratik felsefenin sorunlarını tanıtmak için düşünce deneyi kadar uygun ve etkili değildir. Platon’un *Devlet*’indeki “Gyges’in yüzüğü” efsanesinden, Rawls’ın *Bir Adalet Kuramı*’ndaki “orijinal pozisyon”, “bilgisizlik peçesi”ne kadar düşünce deneyleri felsefede ama özellikle etik tartışmalarda eylem ilkelerini belirleyici bir işleve sahiptir. Hatta Kant’ın kategorik buyruğunun, somut karar verme durumlarına uygulanması istenilen bir düşünce deneyi modelini andıracağı söylenebilir. Burada amacımız hem bilim hem de felsefe açısından bu denli önemli olan ve son dönemlerde eğitim sahasında da sıklıkla başvuru alan düşünce deneylerinin doğasını ve işlevini aydınlatmaya çalışmaktır. Böyle bir çalışma aynı zamanda bilim ve felsefe sahasında kullanılan düşünce deneyleri arasında bir benzerliğin veya etkileşimin olup olmadığını sorusunu da yanıtlamamızı mümkün kılacaktır.

Anahtar sözcükler: Düşünce Deneyleri, Bilim Felsefesi, Epistemoloji, Pratik Felsefe, Etik, Ahlaki İkilem

Abstract

The Nature and Function of Thought Experiments

The totality of the activities of thinking guiding to the solutions for essential problems in practical life as much as those in scientific research by means of scenarios imagined can be called thought experiment. Thought experience have the functions of inducing thinking, preparing ground for criticism, cultivating different viewpoints, developing criteria of research and actions, drawing boundaries and evaluating possible consequences. They have significant roles in the histories of science and philosophy and especially in the times of scientific revolutions they gain a determinative role and shape all the theories. This is relevant both to the beginning of the modern science and the beginning of the 20th century when the scientific overturning took place. Thought experiment occupies central role in philosophy of science and epistemology as well as in the history of science. However, a lot of philosophers of science belonging empiricist school suspect the "experiment" status of thought experiment because a good part of the thought experiments, at least at first glance, are accepted as the possibilities of presenting factual knowledge not experimentally (based on the laboratory technic) but *a priori*.

As well as in the field of science, in the field of philosophy thought experiments are appealed frequently. There are no methods or technics which are as proper and effective for inviting the people without any philosophical interest into the atmosphere of critical philosophy and to the world of questions of practical philosophy. From Plato's story of "Ring of Gyges" in Republic to Rawl's "veil of ignorance" in A Theory of Justice thought experiments has a determining role for the principles of actions in philosophy but especially in ethics. Even Kant's request to apply categorical imperative to concrete situation likens a model of thought experiment. Our aim in this paper to clarify the nature and function of thought experiment which is so important for both science and philosophy and which is used frequently in recent times in the field of education too. Such a clarification will make possible to answer the question whether there is a similarity or interaction between the thought experiments used in science and philosophy or not.

Keywords: Thought Experiments, Philosophy of Science, Epistemology, Practical Philosophy, Ethics, Moral Dilemma

Kaynakça

- Ateş, Mustafa E. "Bilimlerde Düşünce Deneyleri", *Mediterranean Journal of Humanities*, V/1, (2015): 125-138.
- Bertram, Georg W. *Philosophische Gedankenexperimente*. Ein Lese- und Studienbuch. Stuttgart: Reclam 2016.
- Bishop, Micheal. "Why thought experiments are not arguments." *In: Philosophy of Science* 66 (1999): 534-541.
- Brendel, Elke. "Intuition Pumps and the Proper Use of Thought Experiments." *Dialectica*, Vol. 58 (2004): 89-108.
- Brown, James R. "Thought Experiments since the Scientific Revolution." *International Studies in the Philosophy of Science* 1, (1986): 1-15.
- Brown, James R. *Laboratory of the Mind: Thought Experiments in the Natural Sciences*. New York: Routledge, 1991.
- Brown, James R. "Why Thought Experiments Transcend Empiricism." *Contemporary Debates in the Philosophy of Science*. ed. C. Hitchcock, 23-43. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Cohnitz, Daniel. *Gedankenexperimente in der Philosophie*. Paderborn: Mentis, 2006.
- Duhem, Pierre. *Ziel und Struktur der physikalischen Theorien*. Hamburg: Felix Meiner, 1978.
- Freese, Hans-Ludwig. *Abenteuer im Kopf. Philosophische Gedankenexperimente*. Berlin: Quadriga Verlag 1995.
- Foot, Philippa. "The problem of abortion and the doctrine of double effect." *İçinde Virtues and Vices And Other Essays in Moral Philosophy*, 19-32, Oxford: Clarendon Press, 2002.
- Gähde, Ulrich. "Zur Funktion ethischer Gedankenexperimente". *İçinde Wirtschaftsethische Perspektiven V: Methodische Ansätze, Probleme der Steuer- und Verteilungsgerechtigkeit, Ordnungsfragen, herausgegeben von Wulf Gaertner*, Berlin: Duncker & Humblot, 2000: 183-206.
- Galileo, Galilei. *Dialogue Concerning the Two Chief World Systems*. Çev. S. Drake. University of California Press, Berkeley 1632/1967.
- Gendler, Tamar S. *Thought Experiments. On the Power and Limits of Imaginary Cases*. New York: Garland Publishing, 2000.
- Gendler, Tamar S. "Thought Experiments Rethought—and Reperceived." *Philosophy of Science*, Vol. 71, No. 5, Proceedings of the 2002 Biennial Meeting of The Philosophy of Science Association Part II: Symposia Papers Edited by Sandra D. Mitchell (December 2004), 1152-1163.

- Gettier, Edmund. "Gerekçelendirilmiş Doğru İnanç Bilgi midir?" *Felsefe Tartışmaları* 24. Çev. S. Yazıcı, (1999): 141-143.
- Häggqvist, Sören. "A Model for Thought Experiments." *Canadian Journal of Philosophy*. Vol. 39, No. 1 (March 2009): 55-76;
- Häggqvist, Sören. *Thought Experiments in Philosophy*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1996.
- Kant, Immanuel. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Sonderausgabe, Band 6, der. Wilhelm Weischedel. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983 (*Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*. Çev. İoanna Kuçuradi. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1995).
- Klauk, Tobias. "Gedankenexperimente Eine Familie philosophischer Verfahren." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Georg-August-Universität, 2017.
- Kohlberg, Lawrence. *Die Psychologie der Moralentwicklung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1995.
- Kohlberg, Lawrence. *Essays on Moral Development. Vol. I: The philosophy of moral development*. New York: Harper & Row, 1981.
- Kuhn, Thomas S. *The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1977.
- Kühne, Ulrich. *Die Methode des Gedankenexperiments*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2005.
- Mach, Ernst. "Über Gedankenexperimente", In: Mach, Ernst (Hrsg.), *Erkenntnis und Irrtum*. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1905.
- Martens, E. "'Das Schiff des Theseus'. Integratives Philosophieren mit hochbegabten Kindern und Jugendlichen zwischen Denktraining und Happening." *Philosophie und Bildung: Beiträge zur Philosophiedidaktik*. Berlin– Hamburg–Münster: LIT Verlag, 2005.
- Nersessian, Nancy J. "In the Theoretician's Laboratory: Thought Experimenting as Mental Modeling", *Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*, (1992), Volume Two: Symposia and Invited Papers (1992): 291-301.
- Newton, Isaac. *The Principia: Mathematical Principles of Natural Philosophy*. (Trans. I. B. Cohen & A. Whitman). Berkeley: University of California Press, 1999.
- Norton, John D. "On Thought Experiments: Is There More to the Argument?" *Philosophy of Science*, Vol. 71, No. 5. Proceedings of the 2002 Biennial Meeting of The Philosophy of Science Association Part II: Symposia Papers Edited by Sandra D. Mitchell (December 2004): 1139-1151.
- Norton, John D. "Are Thought Experiments Just What You Thought?" *Canadian Journal of Philosophy*. Sep., 1996, Vol. 26, No. 3 (Sep., 1996): 333-366.

- Nozick, Robert. *Anarşi, Devlet ve Ütopya*, Çev. Alişan Oktay. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Onay, Murat. "Nozick'in Düşünce Deneyi Hakkında Bazı Düşünceler." *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 22, (Ekim 2012): 289-299.
- Platon. *Devlet*. Çev. Sabahattin Eyüboğlu – M. Ali Cimcoz. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992.
- Plutark. *Yaşamlar. Theseus ve Romulus*. Çev. Meriç Mete. İstanbul: İdea Yayınevi, 2011.
- Popper, Karl R. *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*. Çev. Nilüfer Kuyaş. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995.
- Poyraz, Hakan. "Siyaseti Ahlakla Birlikte Düşünmek." *Ahlak Felsefesi Yazıları içinde*, ed. Lokman Çilingir, 131-143. Ankara: Elis Yayınevi, 2015.
- Rosenberg, J. F. *Philosophieren. Ein Handbuch für Anfänger*. Frankfurt am Main: Klostermann, 1986.
- Rawls, John. *Bir Adalet Teorisi*. Çev. Vedat Ahsen Coşar. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2018.
- Schwartz, Maria "Zur Bewertung ethischer Gedankenexperimente 'Intuitions-pumpen' vs. Ansatz des 'rationalen Wollens'." *Zeitschrift für Praktische Philosophie*. Band 8, Heft 2, (2021): 351–374.
- Thomson, Judith Jarvis. *The Trolley Problem. Das Trolley-Problem* (Englisch / Deutsch), übersetzt und herausgegeben von Adriano Mannino und Nikil Mukerji, Stuttgart: Reclam, 2021.
- Thomson, Judith Jarvis. "Killing, Letting Die, And The Trolley Problem," *The Monist* 59, 1976, 204-217.
- Weber, Marc Andree. "Sind Gedankenexperimente in der praktischen Philosophie besonders?," *Zeitschrift für Praktische Philosophie*, Band 8, Heft 2, 2021, 247-276.
- Yardımcı, Alper B. "Norton-Brown Tartışması Bağlamında Bilimsel Düşünce Deneyleri." *Beytulhikme* 10. (2020): 1235-1255.
- Yardımcı, Alper B. "Düşünce Deneylerinin Tarihsel Kökeni, Kavramın İlk Kullanımı ve Ernst Mach'ın Düşünce Deneyi." Ed. E. Doğan, 51-68, *Current and historical debates in social sciences* içinde. London: IJOPEC Publication 2020.